

LOMLARDA KİMLİK, KÜLTÜR VE SOSYAL DEĞİŞME: ARDANUÇ, ŞAVŞAT VE YUSUFELİ ÖRNEKLERİ

İlknur BEYAZ ÖZBEY*

ÖZ

Bu çalışma, Doğu Karadeniz Bölgesinde yaşayan Lomların kendilerini nasıl tanımladıklarını, içinde yaşadıkları toplumun kendilerine yönelik bakış açılarını, kültürel kimliklerini ve sosyal yapılarında ne tür değişimlerin meydana geldiğini anlamayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda Artvin'in Ardanuç ilçesinde 3 (2 erkek ve 1 kadın), Şavşat ilçesinde 2 (1 kadın ve 1 erkek) ve Yusufeli ilçesine bağlı Kınalıçam köyünde 4 (2 kadın ve 2 erkek) olmak üzere toplamda 9 kişiyle görüşmeler yapılmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemine başvurulmuş ve derinlemesine mülakat tekniği kullanılmıştır. Yapılan görüşmeler sonucunda, Lomların Çingene/Roman kimliğini reddettikleri ve kendilerini Müslüman, muhafazakâr ve Türk olarak tanımladıkları tespit edilmiştir. Poşa olarak da bilinen Lomların, kendilerini toplumun sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel sahalarından dışlanmış ve ötekileştirilmiş bir grup olarak gördükleri sonucuna ulaşılmıştır. Kimlik merkezli yaşanan sosyolojik sorunlar, Lomlar için değişimin itici gücü haline geldiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kimlik, Etnisite, Kültür, Sosyal Değişme, Lomlar.

ABSTRACT

This study aims to understand how Loms living in the Eastern Black Sea region identifies themselves, society's point of view towards themselves, cultural identities and what kind of changes have occurred in social structures. Within the scope of this purpose, a total of 9 interviews were conducted with Artvin in Ardanuç county with 3 (2 woman and 1 man), in Şavşat county with 2 (1 woman and 1 man) and in Kınalıçam village in Yusufeli county with 4 (2 woman and man). Qualitative research method was used in the study and in-depth interview technique was used. As a result of the interviews, it was determined that Loms rejected the Gypsy/Roma identity and defined themselves as Muslim, conservative and Turkish. Loms, also known as Poşa, has reached the conclusion that they see themselves as an excluded and otherized group of social, economic, political and cultural lands of society. It has been seen that identity-centered socio-

* Öğr. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi, Borçka Acarlar Meslek Yüksekokulu, Sosyal Hizmetler Programı, Borçka/ARTVİN, ORCID: 0000-0001-9809-9085, ilknurbeyaz087@gmail.com.

logical problems have become the driving force of change in terms of Loms.

Keywords: Identity, Ethnicity, Culture, Social Change, Loms.

Kimlik, anlamlar dünyasını ifade eder. Kişi, grup, topluluk veya bir ulusun kendisini tanımlarken kullandığı ifadeler, farklı alanlarda bunların içinde bulunduğu ilişkiler ağı ve bu ilişkiler ağı içerisindeki pozisyonları veya kendilerini nasıl konumlandıkları, onların kimlikleriyle yakından ilişkilidir (Anık 2012: 22). Doğan Ergun'a göre, "bir toplum içinde yaşayan bir insanın kimliklerinden biri ya da diğerleri eğer yaşamak olarak veya aidiyet olarak sürüyorsa, insanın kişilik boyutlarından biri ya da bazıları oluşmuş demektir. Biri ya da bazıları diyoruz; çünkü bir insanın kişiliği birçok kimlikten oluşmaktadır. Kimlikle kişiliğin hiçbir zaman birbirleriyle karıştırılmayacağını, birbirinin yerine hiçbir zaman geçemeyeceğini belirtmemiz gerekir. Bu iki kavramı birbirine karıştırmak, fotoğrafla gerçeği birbirine karıştırmak demektir. Kimlik öznel bir bütünlük, tutarlılık ve süreklilik gösterir. Psikolojide ise kimlik, benlik ve kişilik ile birlikte ele alınmalı, çözümlenmeli ve öyle tanımlanmalıdır" (2000: 43) Kimliğin benlik ve kişilik gibi bireysel bir tanımlaması mevcut olsa da genel anlamda bireyi aynı zamanda, yaşadığı toplum belirlemektedir. Bireyin algısı, tutum ve davranışlarını ait olduğu grubun ya toplumun özellikleri tarafından şekillenmesi söz konusudur. Dolayısıyla kimlikten bahsedilince bireysel ve toplumsal özellikleri ile birlikte düşünmek gerekmektedir.

Kolektif kimlikler grubun kendini -benzer bir biçimde- diğer gruplara kıyasla farklı görme açarına işaret eder. Kolektif kimlikler grup üyelerinin bilincinde çapalanır (Berting 2012: 77). İlk aşamada kimlik, bir özellik, kişilerin niteliğinin belirtilmesidir. Kimlik, bireyin tüm özelliklerini kapsar; hem kişinin kendisini nasıl gördüğü, hem de toplum tarafından nasıl görüldüğünü kapsamaktadır. Kimliğin temel çatısını ise, ait olduğu grubun özellikleri oluşturmaktadır. Bu anlamda kolektif kimlikler düşünüldüğünde benzerlikleri ile o gruba aidiyet söz konusudur. Bunun dışında kimlik aslında, bir sınıflama meselesi olarak benzerliklerin yanında farklılıkları da belirtir. Bu özelliği itibarıyla kimlikler, diğer insanlardan ve diğer gruplardan farklılığı da ortaya koyar. Kimlik en genel anlamıyla, kişinin ya da grubun özelliklerini belirterek, hem ait olduğu grup ile benzer özelliklerini dile getirmiş hem de diğer gruplarla farkını ortaya koymuş olur. Benzerlik ya da farklılıkların ifade biçimi olan kimlik ise, kültür içerisinde şekillenmektedir.

Bireye, gruba veya ulusa ait simgeler ve değerler bütünü olarak kimlik, durağan olmaktan öte, değişime veya başkalaşmaya her zaman açıktır. Bu noktada bireysel kimlikler, öteki kimlik türlerine göre değişime daha fazla açıktırlar. Zamansal veya tarihsel koşullar içerisinde meydana gelen değişimler, coğrafi veya mekânsal koşullar ile sosyal şartlardaki farklılıklar, bu yönde çeşitli değişimlere neden olabilmektedir (Anık 2012: 41). Kimlik

yalnız bireylerin ihtiyaçları, çabası ya da tercihleri sonucu değil bir otorite tarafından da şekillendirilebilir, fakat bu koşullarda bile “...yalnızca toplumsal aktörler onları içselleştirdiğinde, kendi anlamlarını bu içselleştirme etrafında örgütlediğinde kimlik haline gelirler” (Castells 2006: 13). Kültürler, toplumlar her zaman değişime açıktır. Zaman ve mekan bakımından sürekli bir değişimin söz konusu olduğu durumlarda kimliklerde de değişim ve dönüşüm kaçınılmaz olmaktadır. Bu anlamda bireylerin ya da etnik grupların kültürel özelliklerinde belirli değişiklikler meydana gelmekte ve bu durum ise kimliklerin tanımlanmasını ve algılanmasını etkilemektedir.

Bu çalışmanın temel konusunu, Lom grupları oluşturmaktadır. Lomlar, Çingenelerin üç alt kolundan birini oluşturmaktadır. Göçebe topluluklar olan Lomlar, çeşitli sebeplerden dolayı Çingenelerden ayrılıp farklı bölgelere göç etmişlerdir. Gidilen bölgelerin kültürleriyle etkileşime geçerek gelenek, kültür ve dillerinden birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişim nedeniyle bölgelere göre çeşitli isimlerle anılır olmuşlardır. Türkiye’de de bölgelere göre benzer isimle anılan Lom grupları, çok yakın bir tarihte yerleşik hayata geçen, kendilerine özgü yaşam tarzına sahip olan bir alt kültürdür. Geçmişten gelen kültürel özellikleri ve kendilerine özgü yaşam tarzları itibarıyla Lom grupları, genellikle toplumda ötekileştirilen bir grup niteliğindedir. Bu anlamda çalışmamızın temel sorunsalı, Artvin’in Ardanuç, Şavşat ve Yusufeli ilçelerinde yaşayan Lom gruplarının sosyo-kültürel yapısı, yaşanan değişiklikler, gündelik yaşama yansıyan bu ötekileştirilme deneyiminin Lom gruplarını ne şekilde etkilediği oluşturmaktadır. Ayrıca kendilerini nasıl tanımladıkları, diğer gruplar tarafından nasıl algılandığı ve sosyo-kültürel anlamda yaşanan değişimin Lom gruplarının sosyo-kültürel yapısını nasıl etkilediği de çalışmamız açısından önem taşımaktadır.

1. Lomlar (Poşalar)

Türkçede Roman halkını tanımlamak için kullanılan *Çingene* kelimesi Yunanca *tsinganos* sözünden gelmektedir. Kelime kök anlamı itibarıyla Eski Yunancada “Mısırlı” anlamına gelmekteydi. Batı dillerinde *gypsy* terimi de bu kelimedenden gelmiştir. Mısır kökenine bağlanan Romanların asıl olarak Hindistan’ın Pencap-Sind (Pakistan, Karaçi) nehir havzası boyunca Pakistan ve Afganistan’ın da içinde bulunduğu bölgelerden 1050’li yıllarda İran ve Anadolu üzerinden dünyaya dağılmış Hint-Avrupa kökenli bir halk olduğu kanaati yaygındır. Dilbilimsel kanıtlar da Romanların Hint kökenli olduğunu göstermektedir (Andrews 1992: 199’dan akt. Buran vd. 2012: 76).

Dilsel kanıtlar etrafında oluşturulan haritaya göre ‘Çingeneler, 10. yüzyılın sonu ve 11. yüzyılın başlarında üç ana gruba ayrılmışlardır. Bu gruplardan *Dom*’lar ‘Ben’ lehçesini, Lom ve Romlar ise ‘Phen’ lehçesini konuşmaktaydı. Birinci grup yani Domlar, belirli aralıklarla Suriye ve Filistin’e yerleşmişler, bazıları ise Mısır ve kuzey Afrika boyunca ilerleyerek İspanyaya kadar ulaşmışlardır. İkinci grup Çingeneler -*Lom*’lar-, kuzeye doğru iler-

leyerek Ermenistan ve Gürcistan'a yerleşmişlerdir. Bazı hipotezlere göre grubun üyeleri Romanya, Balkanlar ve Avrupa içlerine kadar uzanmışlardır. Ancak bu görüş hakkında da yeterli kanıtlar yoktur. Üçüncü ve en büyük grup olan Çingenerler -*Rom*'lar- ise batıya doğru ilerleyerek Anadolu üzerinden Balkanlara ve Avrupa içlerine kadar ilerlemişlerdir' (Marushiakova 2001: 12'den akt. Kolukırık 2006). Hindistan'dan çeşitli nedenlerle ayrılan Çingenerler üç koldan ilerlemiş ve geçtikleri bölgelere göre üç ayrı isimle anılır olmuşlardır: Rom, Dom ve Lom.

Çingenerlerin göç yollarının Türkiye üzerinden geçmesi gerek jeopolitik konum gerekse de Çingene nüfusunun yoğunluğu bakımından önem taşımaktadır. Çingenerlerin Türk toplumuyla olan ilişkilerine bakıldığında oldukça eskilere gidilebilir. Osmanlı döneminde büyük bir Çingene grubu Çingene sancağı -'*Liva-i Çingâne*'- adı verilen bölgede (Trakya/Rumeli) ikamet etmiş ve belirli bir kısmı ordu ve devlet hizmetinde çalışmışlardır. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman Rumeli vilayetinde Çingenerlerin yerleşmesi için özel yasa hazırlanmış ve Çingene sancağı ordu hizmetinde bulunmuştur. Osmanlı imparatorluğundaki Çingenerler etno-kültürel karakteristiklerini, göçebe yaşam tarzlarını ve geleneksel işlerini korumuşlar ve Ortaçağ Avrupa'sına göre kendilerini daha iyi ifade etmişlerdir. Cumhuriyet döneminde ise Lozan Antlaşması çerçevesinde Yunanistan'dan gelen ve sayıları tam olarak belli olmayan Çingene nüfusunun varlığı söz konusudur. Yunanistan ile yapılan "nüfus mübadelesi çerçevesinde göç eden Türk göçmenlerle birlikte büyük bir Çingene nüfusu Türkiye'ye gelmiştir. Bunu Bulgaristan ve Yugoslavya'dan gönüllü göçmen statüsünde gelen Çingenerler takip etmiştir". Zira nüfus mübadelesindeki tek ölçüt dini temele dayandırılmış ve Müslüman olmak yeterli görülmüştür (Marka 2010: 5). Bununla birlikte Türkiye'de kamusal söylemde "Roman" ya da "esmer vatandaş" olarak tanımlanan ve batı bölgesinde yaşayan Rom grupları Türkiye'de en fazla bilinen Çingene grubunu oluşturmaktadır. Buna karşın Doğu Karadeniz Bölgesinde yaşayan Lom ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yaşayan Dom gruplarına ilişkin veriler oldukça sınırlıdır. Bu özelliğin yanında Çingenerlerin göçebe topluluklar olarak tanımlanması alana ilişkin çalışmaların yetersizliğiyle bağlantılıdır. Çingene topluluklarının tümü göçebe olmadığı gibi, göçebe toplulukların tümü de Çingene değildir. (Kenrick 1993'ten akt. Kolukırık 2008).

Bugün Türkiye'nin hemen her bölgesinde yaşayan Çingenerlerin/Romanların sayısı etnik gruplara ilişkin resmi veriler kaydedilmediğinden tartışma konusudur. 1960'ların ortalarından beri, nüfus sayımlarında etnik kökene ilişkin soru bulunmamaktadır. Fakat Türkiye'de yaşayan Çingenerlerle/Romanlarla ilgili sıkça kullanılan sayı 500-600 bin'dir (Marsh 2008: 21). Uluslararası kuruluşların verilerine göre ise, ülkemizde gerek göçebe olarak ve gerekse yerleşik düzende yaşayan Çingenerlerin/ Romanların toplam sayısı 450-550 bin arasında değişmektedir. Ancak, gerçek sayının bu rakamın üstünde olduğu iddia edilmektedir. Türkiye'deki bazı Çinge-

ne/Roman ileri gelenleri Türkiye'deki Çingene/Roman nüfusunun 2 milyondan fazla olduğunu ileri sürmektedir (Arayıcı 2008: 236).

Türkiye coğrafyası içerisinde Çingeneler, Ege, Marmara ve Karadeniz bölgelerinde "Roman" olarak adlandırılırlarken, Erzurum, Artvin, Bayburt, Erzincan ve Sivas Çingeneleri için "Poşa", Van, Hakkari, Mardin ve Siirt Çingeneleri için "Mıtrıb", İç Anadolu Çingeneleri için "Elekçi", Akdeniz Bölgesindeki Çingeneler için "Arabacı" ya da "Manuş", Adana ve Osmaniye yöresindekiler için "Cono" tabiri kullanılabilir. Çingeneler, ayrıca yaptıkları mesleklere göre de "Bohçacı", "Çiçekçi", "Kalaycı", "Sepetçi", "Ayıcı", "Demirci", "Trampacı" gibi adlar da alabilmektedir (Kolukırık 2008: 147). Çingenelerin çeşitli adlandırmaları ya da tanımlanmaları söz konusudur. Bunda ise, çeşitli mekânlarda bulunmaları ve çeşitli kültürlerle etkileşime girmeleri büyük bir rol oynamıştır. Bu anlamda hem dünya hem de Türkiye genelinde bölgelere ya da yörelere göre isimler çeşitlenmektedir. Batı'da Rom, Güneydoğu'da Dom ve Doğu ve Doğu Karadeniz çevresinde Lom olan Çingenelerin kültürel yapıları da bu anlamda buldukları yöreye göre çeşitlilik arz etmektedir. Bu çerçevede çalışmanın temel konusunu oluşturan Lomlara ise çoğunlukta 'Poşa' denmektedir.

Çeşitli kaynaklarda yer alan adlandırmalarda *Lom*, *Bosha*, *Posha*, *Poşa* ifadelerinin eş anlamlı olarak verildiğini görürüz. Kenrick'in *Poşa (Bosha)* sözcüğü ile *Lom* sözcüğünün eş anlamlı olduğu görüşünü kabul edecek olursak *Lom* sözcüğünü de açıklamamız gerekmektedir. *Lom* sözcüğünün kökenine baktığımızda Sanskritçe olan *Dom* sözcüğünden geldiğini görürüz. Anlamı da "insan (man)" olarak verilir (Kenrick 2007: 69). Çingene tarihinde rastladığımız önemli göç hareketlerinden biri de Rus-Osmanlı savaşını takiben küçük bir grubun Erzurum'dan Ermenistan'a geçmesidir. Kendilerini *Lom* olarak tanıtan bu grup *Posha*, *Bosha* olarak da adlandırılmaktadır (Kenrick 2007: 157). Seropyan (2000: 22), adlandırmalara bir yenisini daha ekler; çingene gruplarından Ermenilerle yakın ilişkide bulunan, onlardan etkilenen ve Hristiyanlığı kabul edenlere *Hay-Poşa* denildiğini belirtir. *Hay-Poşa* adlandırmasının kaynağı Ermenilerin soy atası *Hai*'e dayanmaktadır. Ermeniler, soy atalarını anarak kendilerini *Hai-Hay* ve ülkelerini *Hayastan Hayk* olarak adlandırırlar (Buran 2012: 56).

Rom ve Dom gruplarının kendi dillerini kullanmaları noktasında söylenmesi gereken önemli bir nokta, Romani ve Domari'nin hala canlı ve kendi grup üyeleri arasında iletişimi sağlayabilecek biçimde kullanılabilir olmasıdır. Rom ve Dom grupların kendi dillerini korumalarının yanı sıra Rom'lar Türkçe'yi, Dom'lar ise Kürtçeyi çok iyi biçimde kullanmaktadır. Ancak benzer özellik Lom gruplar ve Lomani için söylenemez. Zira Lom gruplarının Anadolu'daki yaygın kullanımıyla Poşa'ların kullandığı dil olan Lomani'nin iletişim kurma özelliğini kaybetmeye başladığı bulgulanmıştır (Kolukırık 2008: 149).

Göçebe ve yarı-göçebe topluluklardan olan Çingenelerin yerleşik düzene geçişleri çok geri tarihlere gitmemektedir. Özellikle çalışmamızın konu-

sunu oluşturan ve Çingenelerin bir kolu olan Lomların Türkiye’de yerleşik düzene geçişleri ise, 50 yıl kadar geriye gitmektedir. Göç güzergâhında bulunan kültürlerle etkileşime girerek sosyo-kültürel anlamda kimliklerini yeniden üretip ve inşa etmişlerdir. Yerleşik düzene geçiş ile birlikte ise, çeşitli kültürlerden ziyade yerleşik düzene geçtikleri kültürle etkileşime girerek o kültürün bir parçası haline gelmişlerdir. Aynı zamanda kendi kimliklerini söz konusu kültüre göre şekillendirerek yeni bir vaziyet alış söz konusu olmuştur.

2. Kimlik

Kimlik kavramı, 1960’lardan itibaren, Erik Erikson’un katkısıyla sosyal psikoloji literatürüne girmiş, daha sonra sosyal bilimlerin birçok alanına sirayet etmiştir (Mollaer 2014: 9). Kimliği, bilinç ve süreç olarak tanımlayan Erikson, bilinç derken bireyin kendi tutarlılığı hakkındaki düşüncesine, süreç derken ise, bireyin yaşamında devamlılığı sağlamak üzere verdiği kararlara gönderme yapmaktadır. Kimlik terimi altında birçok fikir birleşir. Kimlik, zamanın akışına göre özne veya objeyi etkileyebilecek değişikliklerin dışında kalan sabit bir işaret noktasına bağlıdır. Bu bağlamda kimlik, kendisini dışarıdaki bu noktaya göre konumlandırır. Buna göre kimlik, bir grubu benzer özellikleriyle bütünleştirirken diğer yandan onu diğerlerinden ayırmaktadır (Bilgin 1994: 229). Söz konusu tanımı itibarıyla kimlik, bir gruba ait olup o grubun özellikleri taşınırken başka grubun özellikleriyle farklılaşmaktadır. Zira bu farklılık, o grubun kimliğini ön plana çıkaran bir durumdur.

Kimlik kavramının birbiriyle yakından ilişkili iki farklı boyutu bulunmaktadır: Kişisel ve toplumsal. Kişisel kimlik, bir bireyin mevcut dünyaya olan yaklaşımını ve bu dünyada bulunduğu konumu belirleyen inanış ve bağlılıklarını ifade etmektedir. Toplumsal kimlik ise, bireyin kendini tanımlamasına ve kendisini bunun ayrılmaz bir parçası olarak görmesine vesile olan ilişkilere tekabül eder. Toplumsal kimlik, doğal olarak çoğul bir kavramdır. Bir bireyin farklı kimlikleri tartması ve belli bir kısmına öncelik vermesi, kendi benlik anlayışı ile toplumsal ve siyasi ortamı arasındaki diyalektiğin bir sonucudur (Mollaer 2014: 53). Aslında bireysel kimlik ile toplumsal kimlik birbirinden ayrılmaz bir parçadır. Bir toplum içinde yapıp-eden özne toplumsal kimlik ile iletişime/etkileşime geçmektedir. Dolayısıyla en özeldir bireysel kimlik de toplumsal kimlik çerçevesinde şekillenmekte veya yeniden üretilmektedir.

Bireysel ve toplumsal olarak ayırdığımız kimlik, girift bir yapıya sahiptir. Bireysel özelliklerimiz kendi kimliğimizi oluştururken toplumda yaşıyor olmanın getirisi olarak o toplumun özellikleri ile kendi kimliğimiz toplumsal olarak belirlenmekte ve yeni etkileşimlerle birlikte yeniden üretilmektedir. Etnisite, din ya da ulus genelde verili ya da bireysel seçim olarak bireysel kimliğimizi oluştururken toplumsal olarak da o gruba ait olmanın getirdiği özellikler içselleştirilerek toplumsal kimliğimizi oluşturmaktadır.

2.1. Etnik Kimlik

Yunancada ethnos olarak ifade edilen etni, ortak köken, doğum yeri, kabile, kavimler veya bu insanların yaşadıkları bölgeyi tanımlamak için kullanılmaktadır (Hutchinson vd. 1996: 4). Fenton'a göre "etnisite, başlıca önemin soya, kültüre ve dile verildiği bazen uysal ve bazen de zorlayıcı karakterli bir grup kimliğidir. Etnik değerler ve kolektif kimlikler, koşullar değiştikçe şekil ve içerik bakımından değişirler, ama yine de, etnik değerler ve bağlılıklar sadece inşa veya icat edilmiş olgular değildir. Etnisite, hem bir dizi değişen etiketler ve taleplerle sosyal açıdan inşa edilmiştir, hem de sosyal örgütlenme şekilleri ve akrabalığın uzantıları içinde yükümlülükler ve sosyal bağlarla dolu bir düzende sosyal olarak temellenmiştir" (2001: 34).

Etnik kimlik, belirli bir topluluğun üyelerinin kendilerini, diğer topluluk üyelerinden ayırt eden, farklılaştıran bir aidiyet duygusudur. Bu duygu, topluluk üyelerinin kendilerini belirli bir biz'in mensupları olarak, onlardan farklılıklarını vurgulayarak kendi içlerinde birleştirmektedir (Bilgin 2007: 65). Kısacası, etnik kimlik yalnızca grup içinden doğmaz, bir çoğul etnik kimlikler dünyasında ürer. Birleştirici olduğu kadar bölücüdür; grup, sınırlarını iç benzerlikler kadar dış farklılıklara da borçludur (Calhoun 2012: 60). Bu anlamda etnik kimlik, topluluk üyelerinin benzer özelliklere sahip olduğu vurgusuna dayanırken, aynı zamanda küreselleşme ile birlikte o gurubu ve bilhassa ulusal sınırları aşan bir etkileşim neticesinde grup ya da topluluk özellikleri, temel niteliklerin kalması şartıyla, yeniden inşa sürecinden geçmektedir. Bu süreç daha çok kültürel alanda kendini göstermektedir.

3. Kültür ve Kültürel Kimlik

Kültür kavramı ilk kez 1871 yılında Edward Tylor tarafından Primitive Culture kitabında yayımlanmıştır (Burke 2006: 9). Tylor kültür kavramını şöyle ifade etmektedir: Kültür toplumun bir üyesi olarak insanoğlunun kazandığı bilgi, sanat, ahlak, gelenekler ve benzeri diğer yetenek ve alışkanlıkları kapsayan karmaşık bir bütündür. Taylor bu tanımında, kültürün karmaşık bütünlüğü kavramıyla onun insan tarafından kazanıldığı gözlemini, büyük bir ustalıkla bir araya getirmektedir. Bu açıdan Tylor'un tanımı kültürel içeriğin eksiksiz bir dökümünden öte soyut bir kavram niteliği ve bir kuram değeri kazanmaktadır (Güvenç 1985: 22).

İnsan ürünü olan kültürün toplumsal olma özelliği, insanı diğer canlı türlerinden ayıran önemli bir özelliktir (Özkalp 1994: 72). Kültürün ulusal olabilmesi için toplumsal yaşayış tarzı olarak, belirli bir toplumun bütün bireylerinde inanç, düşünce, duygu ve davranış ilişkilerini sağlaması gerekmektedir (Ergun 2000: 89-90). Bu haliyle kültür, toplumun bireylerini ulusun sahip olduğu kabul edilen bütün tutum, davranış, düşünüş, yaşam biçimi, maddi ve tinsel dünya ile kurguladığı kendine has ilişki yöntemi olmak üzere tüm bu sayılanları bünyesinde toplayan bir pota gibidir (Aydın 1998: 8). Kültür, insanlarca oluşturulup aynı zamanda bumerang etkisiyle

kişiyi belirleyen yaşam biçimidir. Her grubun, toplumun ve nihayetinde ulusun kendine has yaşayış özellikleri mevcuttur. Bu özelliklere uymak ya da bu özelliklere göre yaşamak o grup üyelerini diğer gruplardan ayıran temel nitelik haline gelmektedir.

Kültür, içgüdüsel ve kalımsal değil, her bireyin doğduktan sonraki yaşantısı içinde kazandığı alışkanlıklardır. İnsanın düşünme ve konuşma yeteneği onu diğer varlıklardan ayırır. Bu yetenekleriyle insan hem doğal çevrede hem de kendi yarattığı, insanlardan oluşan bir çevrede yaşar. Yaşadığı ortam içinde politik, ekonomik, artistik, dinî ve entelektüel örgütlenme içine girerek doğal çevreyi egemenliği altına alır ve onda kendi yararına değişiklikler yapar. Kültür dendiğinde akla gelenekler gelir. Çünkü sürekliliği gelenek ve görenekler sağlar; toplumsaldır, insanlarca yaratılır ve paylaşılr (Güvenç 1991: 101-102).

Kültür bir toplum içinde, insanlar, gruplar arasında oluşturan değerler bütünüdür. Değerler sistemi bütünü olan kültür, toplum içerisinde kişileri, grupları belirlemekte ve yönlendirmektedir. Genelde standart değerler sistemi mevcut olmasına rağmen, özeldede her grubun kendine has değerler bütünü mevcuttur. Her ikisi de bireylere, belirli roller biçerek buna göre davranışlarını sergilemelerini, algılarını biçimlendirmelerini beklemektedir. Bu ise, kültürel kimlik kapsamında gelişen deneyimler bütünüdür.

4. Sosyal Değişme

Sosyo-kültürel olgular, aralarında anlamlı-nedensel bir bağ olduğunda sistemlere dönüşürler. Bir sosyo-kültürel sistemin üç bileşeni vardır: anlamlar, araçlar ve insanlar. Bunlardan birinin eksikliği canlı sosyokültürel olguların ortadan kalkmasına sebep olur (Erkilet, 2007: 21). İnsan-doğa, insan-insan, insan-toplum ilişkisi toplumsal bütünü içerisinde gerçekleşmektedir. Sosyal değişme ise, bu bütünü içerisinde meydana gelen değişmeyi ifade etmektedir. Bir alanda meydana gelen değişiklik ya da dönüşüm diğer alanlara da sirayet ederek onların değişmesini de sağlamaktadır.

Toplumsal yapıyı meydana getiren kurumlarda meydana gelen değişiklikler genelde toplumsal bütünde de değişikliğe neden olmaktadır. Bunun temel itici gücü maddi kültür yani teknolojik gelişmeler olabildiği gibi manevi kültür yani ideolojik alan da belirleyici olmaktadır. Toplumsal olarak düşünülen bu değişim özeldede bireyleri, grupları da etkilemekte ve değişim sürecinde aktif bir şekilde rol oynamalarına neden olmaktadır. Bu anlamda etkileşim sürecinde etnik topluluklar da önemli oranda değişim yaşanmakta ve kültürel anlamda temel farklılıklar korunsa da benzeşme de kaçınılmaz olmaktadır.

5. Yöntem

Bu çalışmada *nitel araştırma yöntemi* kullanılmıştır. Nitel araştırma, herhangi bir şekilde istatistiksel prosedürler ya da başka bir sayısal araç olmaksızın bulguların üretildiği araştırma olarak anlaşılabilir. Nitel araştır-

mada çeşitli ampirik araştırmaların kullanılması örnek olay, kişisel deneyim, hayat hikayesi, mülakat, gözlemsel, tarihsel, etkileşimsel ve görsel metinler, bireylerin hayatlarındaki önemli anların ve anlamlarının tanımlanmasıdır (Altunışık vd. 2007: 248). Bu anlamda, nitel araştırma yöntemi, kişilerin içinde buldukları şartları göz önünde bulundurularak veriler elde edilmektedir. Nitekim bu çalışmada, Ardanuç, Şavşat ve Yusufeli’nde yaşayan Lomların kimlik algıları, kendilerini nasıl tanımladıkları, gündelik yaşamlarını, sosyokültürel, ekonomik kısaca toplumsal dünyalarını inşa ettikleri ve en önemlisi tarihsel süreçte ne gibi bir değişimden geçtikleri anlaşılmaya çalışılmıştır.

Bu araştırmada nitel araştırma desenlerinden *derinlemesine mülakat tekniğine* yer verilmiştir. Derinlemesine mülakat ya da görüşme tekniği, nitel araştırmada kullanılan veri toplama tekniklerinden biridir. Nitel araştırmada görüşme, temel veri toplama araçlarından biridir. İnsanların gerçekliğe ilişkin algılarına, anlamlarına, tanımlamalarına ve gerçeği inşa edişlerine vakıf olmanın iyi bir yoludur. Aynı zamanda, başkalarını anlamak için kullanılan en güçlü yöntemlerdendir (Punch 2011: 165-166). Bu teknik, araştırmaya katılanlarla birebir gerçekleştirilmekte, konuyla ilgili özellikle kişisel ve hassas mevzularda derinlemesine bilgiler elde edilmektedir.

Çalışmanın örneklem seçiminde *kartopu örnekleme* kullanılmıştır. Kartopu örnekleme, örneklemin aşamalı olarak çekilmesidir. İlk aşamada örneklem az sayıda, araştırmacının yakın çevresinden ihtimali olmayan yönetime göre seçilir. İkinci aşamada bu örneklemden denekler kendi yakın çevrelerinden ikinci bir örneklem çekerler. Üçüncü ve devam ederse dördüncü ve beşinci aşamalarda o grup denekler kendi çevrelerinden denekler çekerek örneklemin tümünü oluştururlar. Az denekle başlayıp giderek çoğalan bu tür örnekleme, bir kartopunun yuvarlanarak büyümesine benzediğinden kartopu yöntemi olarak adlandırılmaktadır (Aziz, 2010: 55).

Çalışmanın alan araştırması kapsamında, Artvin’in Ardanuç ve Şavşat ilçeleri ile Yusufeli ilçesinin Kınalıçam köyünde görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Ardanuç ilçesinde 2 erkek 1 kadın olmak üzere toplamda 3 kişiyle, Şavşat ilçesinde 1 kadın 1 erkek olmak üzere toplamda 2 kişiyle ve Yusufeli ilçesine bağlı Kınalıçam köyünde 2 kadın 2 erkek olmak üzere toplamda 4 kişiyle derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Mülakatlar görüşülen kişilerle yüz yüze bir şekilde yapılmış ve görüşmelerde ses kayıt cihazı kullanılmıştır.

6. Artvin (Ardanuç-Şavşat-Yusufeli)

Ardanuç, Artvin ilinin en eski yerleşim alanlarından biridir. Toplam nüfusu itibarıyla, idari bakımdan ilçesi olduğu Artvin ili toplam nüfusunun yaklaşık %7.5’ini oluşturmaktadır. Bölge ekonomisinde önemli bir yere sahip olan hayvancılık özellikle mera hayvancılığı şeklinde yürütülmektedir. Sanayi faaliyetleri yok denecek kadar azdır. Bu nedenle ekonomik bakımdan güçsüzdür (Rızvanoğlu 2003: 38-39, 275). Şavşat ilçesi, Artvin ilinin kuzeydo-

ğusunda yer alır. Bu idari birim, doğu ve güneydoğudan Ardahan ili, güneybatıdan Ardanuç, batıdan Artvin Merkez ilçe ve Borçka, kuzeyden ise Gürcistan toprakları ile çevrilidir. Yaklaşık 1.317 km²'lik yüzölçümü ile Artvin ilinin ikinci büyük ilçesidir (Orhan 2014: 1). Yusufeli ilçesi ise, Artvin il merkezinin güneybatısında yer alır. Yusufeli sürekli nüfus kaybeden bir ilçe özelliğindedir. Buna karşılık yine de en yüksek nüfusa sahip üçüncü ilçe konumundadır (Karabulut 2007: 15).

7. Bulguların Değerlendirilmesi

Alan araştırması kapsamında elde edilen bulgular, çalışmanın kavramsal donanımına ve temel sorunsalına göre değerlendirilmiştir. Değerlendirme yapılırken görüşülen kişiler hakkında tanıtıcı bilgilere başvurulmuştur. Bu bilgiler, görüşülen kişilerin cinsiyeti, yaşı, eğitim durumu, mesleği ve nerede ikamet ettiğinden oluşmaktadır.

7.1. Kimliğin Algılanması ve Tanımlanması

Kimlik farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Yıldız'a göre kimlik, "bireylerin gerek kültürel gerekse yaşadıkları çevrelerdeki sosyal konum ve statülerin karşılığı olan çok boyutlu, inanç, tutum, değer yargıları gibi yaşam biçimini sembolize eden bir kapsamın alt başlığıdır" (2007: 9). Güvenç'e göre ise kimlik, "kişilerin veya toplumsal grupların 'kimsiniz?' sorusuna verdikleri cevaptır" (1994: 3). Bu anlamda Artvin'de yaşayan Lom grupları kendilerini şu şekilde tanımlamaktadırlar:

"Ahıska Türkü diyoruz kendimize. Ama Lomları da Çingene-lerin bir kolu olduğunu söyleyenler de olmuştur. Ama bu bize biraz aykırı geldi. Çingenelerin yaşam şekli bize uygun değildir. Namazına, abdestine düşkündür Lomlar. Milliyetçidir yani muhafazakârdır. %90 muhafazakârdır. Siyasi yönden de kültürel açıdan da muhafazakârdır. Haremlik selamlığa varacak şekilde muhafazakârdır. Lomlar Romanların yaşam şekli birbirine benzemez. Onlar daha da rahattır. Asıl Poşadır adımız aslında. Tam olarak neden böyle denmiş bilmiyorum ama Lomdur aslında. Kendi haline yaşayan biraz daha üşengeç, lençberliği tercih etmeyen, biraz daha rahat yaşamı tercih eden kişilerdir. Artık o kültürden gelmişlerdir. Eskiden erkekler çadırda oturlarmış, bayanlara dermişler ki, "sen bunları götür sat, gel." Eskiden gelen kültürde rahatlık kültürü vardır. Lomlar kendini Türk olarak görmekte dirler. Asıl Türk olarak görüyorlar. Müslüman ve Türk olarak görmekte dirler. Dolayısıyla Romanlardan farklılaşmaktayız" (Erkek, 44, Lise, Din Görevlisi, Ardanuç).

Kimlikte belirleyici olan kişinin kendini ne olarak tanımladığı ve diğerlerinden kendini nasıl ayırt ettiğidir. Kimlik, bir şeye ait olma ihtiyacının sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Yıldız 2007: 9). Amin Maalouf'un belirttiği gibi, "kimliğim beni başka hiç kimseye benzemez yapan şeydir" (2009:

16). Gruplar, kendi kimliklerini tanımlarken daha çok kendilerini diğer gruplardan ayıran özelliklerden hareket etmektedir. Artvin’de yaşayan Lom grupları da şu şekilde ifade etmektedirler:

“Bizim tamamıyla yememiz, içmemiz bu insanlardan farklı. Öncelikle Lom demelerinin özelliği, yersiz yurtsuz oluşlarıdır. Yerleşik düzenleri olmamasıdır. Belirli bir yerde çalışmamalarıdır. Devlet kuruluşlarında belki de on tanede bir tanesi Lomdur. Lomlar yani Poşalar dinine, ırkına, örf ve adetlerine çok sağlam insanlardır. Çingenelerle biz çok farklıyız. Çingenelerin çoğu kalaycıdır. O insanların temizlikleri, düzenleri sıfırın altındadır. Onlardan bizim farklı olmamızın sebebi, bizim sosyal hayatımızın geniş olmasıdır” (Erkek, 47, Lise, Şoför, Şavşat).

“Biz Roman değiliz. Biz Müslüman’ız. Namaz kılıyoruz, oruç tutuyoruz, kurban kesiyoruz Poşa değil de aslında öyle deniyor. Poşa demek göçebe demektir. Göçmek anlamındadır. Boş değil. Boş olsan ne yer ne içersin. Kazanıyorsun ki yiyesin. Buradan başka bir köye giderlermiş. Elek yaparmışlar, kalbur yaparmışlar. Ama dilencilik değil. Yani ben görmedim. Poşalar Hanefi mezhebindedir. Müslümandır. Mezhebimiz aynıdır da göçeriz sadece. Ama Poşalarda en önemli şey namustur. Aslında anlatabilsem Poşalar kadar Müslüman kimse olamaz. Yalnız Poşalar az biraz küfürbazdır. Küfür söylüyorlar yani. Bir misafir gelse, hürmetlilerdir. Hizmeti çok severler. Poşa demişler ama çok ayıp etmişler yani. Poşalar özgür çalışıyor yani. Kimsenin emri altında çalışmazlar yani. Poşalar emri sevmiyorlar yani. Özgürce alıp satmaktır” (Kadın, 43, Ev Hanımı, İlkokul, Yusufeli-Kınalıçam).

“Çingenelerle alakamız yok. Bu yörede Poşa, toplayıcı anlamına geliyor. Atalarımız buraya göç ettiklerinde ekmek yok, biçmek yok. Elek yapıyorlarmış. Bunları götürüp onlarla takas yapıyorlarmış. Buranın insanı dışladığı için böyle bir isim koymuşlar” (Erkek, 35, Lise, Hasta Bakım Personeli, Ardanuç).

Kimlik, ait olduğu grubun özelliklerini benimsemek ve buna göre kendini tanımlamaktır. Bu anlamda Artvin’in Ardanuç, Şavşat ve Yusufeli’nde yaşayan Lom grupları kendilerini tanımlarken kendilerine Poşa dendiğini ve bunun sebebinin ise, göçebelikten gelen yaşam tarzından kaynaklandığını ifade etmişlerdir. Göçebe yaşam tarzı ekonomik ilişkileri de önemli oranda etkilemiş, sürekliliği olmayan iş imkânları sunmuştur. Bu haliyle kısa vadede üretilen ya da alınıp satılan nesnelere göçer bir şekilde yaşamlarını sürdüren Lom gruplarına bu özellikleri itibarıyla Poşa denmiş, kimlikleri de buna göre düzenlenmiştir. Özgürce dolaşan ve kimsenin emri altında ekonomik ilişkilerini sürdürmeyen bir grup olarak kendilerini tanımlamaktadırlar. Ayrıca kimliklerin tanımlanmasında, diğer gruplardan farklılıklarını dile getirerek kendi kimliklerinin tanımlanması sıkça karşılaşılan bir durumdur. Artvin’de sözü edilen ilçelerde yaşayan Lom grupları, göçebe ya-

şam tarzından dolayı Çingenele benzediklerini; fakat kendilerini, Müslüman ve muhafazakâr olarak tanımlayarak bu özellikleri itibarıyla Çingenelerden ayrıldıklarını dile getirmişlerdir. Çingenele benzerlik ve farklılıklarını ortaya koyan Lom grupları nihayetinde kendilerini Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak görmenin yanı sıra Türk olarak da tanımlamaktadırlar.

7.2. Kültürel Kimlik Ekseninde Ötekileştir(ıl)me

Kimlik, farklılığı oluşturmak yoluyla sağlamlaştırılırken, ötekilik inşa etmek suretiyle de kimliğe özgüven kazandırılmıştır. Farklılığın tanımlanması kimliğin mantığı içinde yer etmiş olan bir gerekliliktir, ötekiliğin inşa edilmesi ise bu mantığın içine kolayca sızan bir ayartmadır. Zira ötekileştirme bilinçli düşünme eşiğinin altında hareket eder ve onunla uzaklaşmak için yapılan her girişim kimliğin mantığında yer etmiş inatçı engellerle ve toplumsal örgütlenmenin yapısal buyruklarıyla karşılaşır (Conolly 1995: 24). Kimlik inşa edilirken ötekileştirme bir yüzünü oluşturmaktadır. 'Biz' ve 'onlar' kavramsallaştırmasından hareketle 'biz' içinde bulunulan gruba, 'onlar' ise diğer gruplara atıfta bulunmaktadır. İçinde buldukları grubun özellikleri benimsenir ve aidiyet duygusu buna göre şekillenirken, öteki olan ise dışarıda kalan, bize benzemeyen olarak yerini korumaktadır. Ötekileştirilen diğer gruplar aynı zamanda önyargı, dışlanma hatta aşağılayıcı bir dili de içinde barındırmaktadır.

7.2.1. Ön Yargılar

Bir "etnik" grubun, kuşaktan kuşağa geçen ve normal olarak kuramda devlet sınırlarına bağlı olmayan, bazı sürekli davranışlara sahip olduğu söylenen kültürel bir kategori olduğu varsayılır. Oldukça değişken bir biçimde kullanılabilen bu terimler, bireysel veya toplumsal davranışlar üzerinde güçlü bir etkiye sahip olan ve aynı zamanda günümüzde siyasal iddialarda bulunmak için zemin oluşturan kalıcı bir görüngenye işaret etmek üzere kullanılmaktadır. Böylece bir halkın oluş ve davranış biçiminin nedeninin, ya ayırt edici genetik özellikleri, ya toplumsal siyasal tarihi ya da geleneksel normları ve değerleri olduğu varsayılmaktadır (Balibar vd., 2007: 96-97). Grupların yaşam tarzları belirli gelenek ya da normlar çerçevesinde meydana gelirken bu değerler de kuşaktan kuşağa aktarılmakta ve bazen belirli önyargıları da içinde barındırmaktadır. Artvin'de yaşayan Lom grupları ise karşılaştıkları deneyimleri şu şekilde ifade etmektedirler:

"Diyelim, bir arkadaşla oturuyoruz, arkadaşın birisi çıkar Poşa der. Eskiden gelen kültürden dolayı Poşa denir. Yoksa şu anda yaşam tarzı olarak diğer insanlardan farkımız yoktur bizim. Bir şeye kızarlar ve derler ki, "Poşa gibi niye dileniyorsun." Bunu söyleyen bence kendi adabını yansıtıyor. Poşa diyerek dışlananların özellikleri eskiden gelen kültürden dolayı dışlanmaktadır" (Erkek, 44, Lise, Din Görevlisi, Ardanuç).

“Buradaki insanların Lomlara bakış açısı biraz alt seviyeden bakıyorlar. Aşağılıyorlar. Yerli akrabamızda çok var. Ama onlarla oturup kalkmam, çünkü az sinirlendiler mi hemen ırkçılığa başlıyorlar. Siz Poşasınız, sizi aramıza almak istemiyoruz diyorlar. 35 yaşındayım inanın ki daha yeni yeni kabul ettiriyoruz kendimizi. Şavşat'ta kahveye almıyorlar Poşaları. Doğu'ya bakıyorum diyorlar ki, ırkçılık yapıyorlar. Ama esas gelin görün ki ırkçılığı biz yaşıyoruz burada. Şimdi, kendi kızım doğunca kimliğini çıkarmak için nüfus dairesine gittim. Annem yerlidir. Teyzemin kızı nüfus dairesinde çalışıyor. Bana diyor ki, 'bu kızın kimliğine Türk mü yazalım Poşa mı?' Zihniyet hiçbir zaman değişmiyor. Poşa bir onursuzluk yapmamış. Lisedeysen kız arkadaşım ile yan yana gezemiyordum. Hemen o kıza baskı oluşturdular. Sen neden Poşayla geziyorsun? Daha yeni yeni kaynaşma oluyor o da çok değil. Eskisine nazaran biraz daha iyi. Bunu yeni jenerasyon yaptı” (Erkek, 35, Lise, Hasta Bakım Personeli, Ardanuç).

“Mesela kırmızıyı hepimiz giyiniyoruz. Yerlisi de giyiniyor, Kürdü de giyiniyor Türk'ü de. Ama öyle bir algı var ki burada, kırmızıyı sadece Poşa giyer. Nar çiçeğini ya da çiçekli elbiseleri herkes giyiniyor. Ama bir Poşa giyindi mi, 'A bak Poşa' diyor hemen. Benzetme yapılırken mesela birisi kaba konuştu mu, buranın köylüsü Poşadan daha kaba konuşur. Ama ağızlarından kaba bir konuşma geçti mi nedir Poşa derler. Direkt bir yapıştırma yapıyorlar. Şimdi burada festival vardı. Yayıya çıkmıştık sandalye satılıyordu. Bir kadın geldi sandalye almak istiyor. İki tane sandalye aldı ve sonra dedi ki, bunu altıya tamamlayayım. Ne öyle iki tane Poşa gibi alayım dedi. Ben de şaşırıp yüzüne baktım. Sonra dedim ki iki tane sandalye alınca Poşa nasıl oluyor, bana bunu anlatır mısın dedim. Ya işte Poşalar eksik kullanırlarmış. Sen bu kaniya nasıl varıyorsun dedim. 6 tane alına yerli, iki tane alınca Poşa mı olunuyor. Tabi ben bunu söyleyince çok bozuldu. 21. Yüzyılda yaşıyoruz sandalye sayısına göre Poşa ya da yerli mi olunuyor. Masasını tamamlayacakmış. Poşa masasını tamamlayamıyor muymuş” (Kadın, 20, Ön Lisans, İşsiz, Ardanuç).

Ötekileştirmenin diğer bir yüzü karşılaşılan önyargılardır. Grup içi benden olanı temsil ederken, grup dışı benden olmayan, öteki olarak yerini almaktadır. Bir toplumda yaygın olan kültürel yapı, bazı alt kültürleri ötekileştirmektedir. Bu anlamda Artvin'de sözü edilen ilçelerde yaşayan Lom grupları da benzer bir ötekileştirilmeye maruz kalmıştır. Geçmişten gelen göçebe yaşam koşullarının şekillendirmiş olduğu kültürel ötekileştirilmeye neden olabilecek bir algıya sebep olurken gündelik yaşamda da buna benzer bir dil kullanılmasına neden olmuştur.

7.2.2. Yaşam Tarzı ve Mekânsal Ayrışma

Kültürel tercihler, günlük hayatı düzenleyen ilkeleri oluştururken, aynı zamanda, etnik simgeler olarak harekete geçirilir (Fenton 2001: 89). Her etnik kimliğin kendine özgü kültürel algısı ve kodları mevcuttur. Bu kültürel kodlar ise, gündelik yaşamda kişilerin yaşam tarzını ve tercihlerini şekillendirmektedir. Lom gruplarının ise, deneyimledikleri kültürel tercihleri, şu şekildedir:

“Bizim giyim tarzımız aşırı derecede farklıdır. Renkli giyinmeyi seviyoruz. Bizim kıyafetlerimizin üstünde illa bir çiçek illa bir motif olacak. Motifsiz hiçbir şeyi giymeyiz. Gerçi bu da yıkılmaya başlandı” (Erkek, 35, Lise, Hasta Bakım Personeli, Ardanuç).

“Ama benim vazgeçemediğim bir kültürüm var. Vazgeçemediğim kurallarım, geleneklerim var. Neşeli giyinmeyi seviyoruz. Kırmızıyı onlar da giyiniyor biz de giyiniyoruz. Ama onlar giyindi mi yarılanıyoruz. Çiçekli giysiler giyinirdik. Özellikle eskilerimiz. Ama o kadar hor görüldük ve küçümsendik ki artık bu giyim tarzı da yıkılmaya başlandı. Şimdi size dışarıda parmakla göstersem, şu Poşadır diye, inanın ayıramazsınız. O kadar güzel giyinirler ki” (Kadın, 20, Ön Lisans, İşsiz, Ardanuç).

Her grup, kültürel kodlarına göre belirli bir yaşam tarzına sahiptir. Bu yaşam tarzı ise, o grubun kimliğinin bir ifade ediş tarzıdır. Nitekim Lom gruplarının, renkli yaşam ve neşeli giyinme tarzları kültürel kodlarını oluşturmaktadır. Öyle ki, neşeli ve renkli giyim tarzları yaşadıkları mekânlara dahi yansımıştır. Aşağıda Resim-1’de görülen çeşitli renklerle boyanmış mahalle, Ardanuç’ta Lom gruplarının yaşadıkları mekândır.

Resim-1: Ardanuç’ta Yaşayan Lomların Mahallesi

Castells, toplumsal yapının bir ifadesi olarak mekânı analiz etmenin onun ekonomik, politik ve ideolojik sistemin unsurları ve bunların kombinasyonları ve onlardan ortaya çıkan toplumsal pratikler tarafından şekillendirilmesinin incelenmesi gerektiği belirtir. Bu bağlamda mekânın kendi başına bir anlamı yoktur, zira toplumsal olarak üretilir (1991: 225). Benzer bir bakış açısına sahip olan Harvey'e göre de mekân, insanı biçimlendiren ve onun tarafından biçimlendirilen toplumsal bir boyuta sahiptir. Dolayısıyla mekânsal biçimleri, cansız nesnelere değil, toplumsal süreçler ile bütünleşmiş olarak görmek gerekmektedir. Nitekim mekân, sadece bireyden bireye ve gruptan gruba değil, zamana göre de değiştiğini vurgulamaktadır (2003: 40). Mekân, sadece ikamet edilen bir yer değil, bütün toplumsal ilişkilerin yürütüldüğü bir yerdir. Mekân aynı zamanda, kimliklerimizin bir yansıması olarak üretilen bir nesne konumundadır. Bu anlamda mekân, kimliklerimize göre şekil almakta ve mekân üzerinden bir kimlik okuması yapılabilmektedir. Artvin'in Ardanuç, Şavşat ve Yusufeli'nde yaşayan Lom grupları mekân üzerinden deneyimledikleri dışlanmayı şu şekilde ifade etmektedirler:

“Önceden burada yerler verilmiş, araziler verilmiş bizimkiler, tercih etmemişler yerleşik bir şekilde yaşamayı. Eskiler o şekilde dolanmayı tercih etmişler. O yüzden köşeye sıkışmış bir şekilde buraya yerleşmişler. Birde buraların fiyatları uygun olduğu için buraya yerleşmişler. Ardanuç merkezde o kadar Lom yoktur” (Erkek, 44, Lise, Din Görevlisi, Ardanuç).

“Bak bu mahallede yerli halktan kimse yoktur. Bak buranın yerli halkına desen ki, gel buradan bir ev sana bedava vereyim, yerleş, yerleşmez. Sorsan ki neden gelmezsin, der ki, siz kavgacı insanlarsınız. Bir şekilde bizden uzakta dururlar. Buranın halkı her zaman bizi dış görür” (Erkek, 47, Lise, Şoför, Şavşat).

Grupların tercihleri ve yaşam tarzları, yaşadıkları mekânları şekillendirmede önemli bir etkidir. Grupların kendi tercihleri doğrultusunda yaşam alanlarını dönüştürmekte veya yeniden üretmektedirler. Lom gruplarının renkli yaşam tarzları yaşadıkları mekânlara yansımıştır. Fakat mekânsal ayrışma ise, grupların kendi kimliklerinden dolayı diğer grupların ötekileştirdikleri alanların başka boyutudur ve kendi tercihleri değildir. Ardanuç'ta ve Şavşat'ta bulunan Lom gruplarının yaşadıkları mekânlar, genellikle merkezin biraz dışında ve sadece Lom gruplarının yaşadıkları bir mahalle olarak görülmektedir. Her grup kendine has bir yaşam tarzı ile yaşam alanlarını şekillendirmektedir. Fakat diğer gruplar tarafından ötekileştirilerek dışlanması ve aynı mekânlarda bulunulmama özen gösterilmesi göz önünde bulundurulduğunda mekânsal ayrışma farklı bir anlama bürünmektedir.

7.2.3. Sosyal Dışlanma

Bir grubun kolektif kimliği içeriden iki şekilde görülür. Birincisi kolektif düzeydir ki, üyelerinin davranış ve sadakati ile ispatladıkları kimliklerince grup özgün bir nitelik kazanır. İkincisi ise bireysel düzeydir ki, bir üye gruba aidiyeti bağlamında kısmen ya da tamamen kendi kimliğini tanımlar. Başka bir ifadeyle, kolektif kimlikler üyelerin gruba bağlılık duygularının derecesini işaret eder. Örneğin bireyler grupla dayanışma (solidarity) duygusuna sahiptirler. Aslında, bir üye olarak üye olmayandan farklılık duygusu öteki hakkında önyargıların kullanımıyla pekiştirilir. Bu yolla bu önyargılar grup içi bütünleşme için oldukça işlevseldir. Bu önyargıların kullanımı gruba duygusal ve duyuşsal bağlılığı gözler önüne serer. Bu bağlamda, kolektif kimlikleri taşıyanlar ritüeller, semboller, anma törenleri, toplumda önemli dönüşüm günlerini abideleştirmeler gibi unsurlarla kolektif duygu ve bağlılıklarını somutlaştırmak ve dışarıya yansıtmak ihtiyacındadırlar (İnanç 2012: 34-35). Grup içinde grup üyeleriyle belirli oranda bağlılıkları mevcutken, grup dışındakiler ise gündelik yaşamdan dışlama ya da görmezden gelme deneyimi mevcut olmaktadır. Artvin'de sözü edilen ilçelerde yaşayan Lom grupları ise bu durumu şu şekilde ifade etmektedirler:

“Bazısı yüzümüze bakmaz bazısı da insan evladır gelir der ki, merhaba kardeşim. Halimizi hatırımızı sorar. Bazısı da kanı bozursa boşver der geçer” (Erkek, 50, İlkokul, Çiftçi, Yusufeli-Kınalıçam).

“Bizi çok dışladılar, dışlamadılar değil. Ama biz hiç kimseyi dışlamayız. Burada bazı komşularımız, ya siz Poşasınız, ya siz böylesiniz diyerek dışlamışlardır. Bizi çok kırdılar ama ben bütün Poşa kardeşlerimin arkasındayım. Sanki bizim dinimiz ayrı, ırkımız ayrı gibi davranıyorlar. Sanki bizi Allah yaratmamış gibi siz çıkın gidin diyorlardı. İnsanlara tepeden bakıyorlar” (Kadın, 21, İlkokul, İşsiz, Yusufeli-Kınalıçam).

“Öyle bir şey ki benim öğretmen amcam Ardahan'da, burayı çok istiyor. Ama oradaki saygıyı burada kaybedeceğim diye buraya gelemiyor. Bakın oradan buraya gelemiyor. Düşünün işte o kadar bizi aşağı görüyorlar. Şimdi buraya gelsem arkamdan diyecekler, bu Poşa öğretmen niye geldi” (Erkek, 35, Lise, Hasta Bakım Personeli, Ardanuç).

Gündelik yaşamda kimliklerimiz, davranış kalıplarımızı şekillendirmekte ve yönlendirmektedir. Yaygın kültürel kimlik karşısında azınlıkta kalan kimlikler dışlanarak ve ötekileştirilmeye maruz kalmaktadır. Bunun da ötesinde bazı gruplara karşı aşağılayıcı bir dil gündelik yaşamda yerleşmiş bulunmaktadır. Artvin'de sözü edilen ilçelerde yaşayan Lom grupları da bu davranış kalıplarını ve aşağılayıcı dil ile karşı karşıya kalmıştır. Karşılaştıkları bu davranış kalıpları çerçevesinde Lom grupları, gündelik yaşamlarını buna göre şekillendirmiş, yaşamlarını mevcut yerlerin dışında sürdürmeyi tercih etmiş ya da zorunda bırakılmıştır.

7.3. Sosyal Değişme

Toplumsal değişme; “toplumsal yapının ve onu oluşturan toplumsal ilişkiler ağının ve bu ilişkileri belirleyen toplumsal kurumların değişmesi” (Tezcan 1994: 191) olarak tanımlanabilir. Her toplum mutlaka bir değişim evresinden geçmektedir. Bu değişim her toplumda aynı seviye ve hızda olmadığı gibi aynı toplum içerisindeki kurumlar arasında bile aynı değişim hızı görülmemektedir. Ahlaki değerler, davranış kalıpları, algı biçimleri değişimleri çok zaman alan kültürel değerlerdir. Lom grupları arasında ise, yapı bakımından belirli değişim gözlenmektedir. Hatta bu değişimin ilk durağı eğitim olmuştur. Eğitim, diğer alanların değişmesine ön ayak olan bir kurum niteliğindedir. Her alan, aynı seviye ve hızda değişmese de, Lom grupları arasında önemli bir sosyal değişim gözlenmektedir. Fakat gerek Lom grupları arasında olsun, gerekse de diğer grupların Lomlara bakış açısı, algısı, davranış kalıpları olsun, değişim yavaş bir şekilde gerçekleşmektedir.

7.3.1. Göçebelikten Yerleşik Hayata

Göçebelik, bir topluluğun, bir toplumsal kümenin yaşamlarını ve soylarını sürdürebilmek için düzenli aralıklarla yer değiştirme geleneği ya da alışkanlığıdır. Göçebelikte insanların ve hayvanların iklime bağlı olarak ovaya inme ve dağa çıkma içgüdüsüne uyması, daha doğrusu hayvanın doğal yaşantısına uyması söz konusudur. Tarıma dayalı yaşama geçilmeden önce hayvancılıkla uğraşılmaktaydı ve bunun doğal sonucu olarak da hayvanların bakım ve beslenme şartları göçerliğin doğal yaşama uyumunu gerektirmekteydi (Büyükcın Sayılır 2012: 566). Göçebelik ve yarı-göçebelikten yerleşik düzene geçmek, kültürel yaşamda belirli değişiklikleri de beraberinde getirmiştir Nitekim göçebelikten yerleşik düzene çok sonradan geçen Lom grupları bu durumu şu şekilde değerlendirmişlerdir:

“Poşa denilen yoktur aslında. Göçebe, yani oradan oraya göç edenler anlamında. Bizim yaşantımız aynı Yörükler gibiymiş. Bugün burada başka bir gün başka bir yerde. Her yerde konaklıyorsun. Bir yere yerleşmemişler, yerleşmedikleri için de göçebe demişler. Göçebeyi tutmuş yalandan Poşa'ya çevirmişler” (Kadın, 62, Ev Hanımı, İlkokul, Şavşat).

“Eskiden erkekler çadırda otururlarmış, bayanlara dermişler ki, “sen bunları götür sat, gel.” Eskiden gelen kültürde rahatlık kültürü vardır. Tabi sonradan buralara yerleşmişler, merkeze yerleşmişler, sahile gidenler oldu, sahilde katları apartmanları olanlar oldu” (Erkek, 44, Lise, Din Görevlisi, Ardanuç).

“Yerleşik yaşama geçilmişliği çok fazla olmuyor. En fazla 35-40 yıldır. Ben 47 yaşındayım. Göçebe hayatını bilmiyorum ama 50 yaşındaki adam biliyor. O kadar yakın bir zaman yani” (Erkek, 47, Lise, Şoför, Şavşat).

Lom grupları, göçebelikten yerleşik yaşama geçen bir topluluktur. Geçişleri ise, çok eskilere dayanmamaktadır. Alan araştırmasında görüşülen

kişiler bu geçişin 1980'li yıllarda gerçekleştiğini ifade etmişlerdir. Yerleşik yaşama geçerken, göçebelikten gelen birtakım özellikleri yerleşik yaşamda da sürdürmeye devam etmişlerdir. Fakat Lom grupları için göçebelikten yerleşik yaşama geçmiş olmaları, onlar için toplumsal yaşamlarında radikal bir değişimin önemli adımını oluşturmuştur. Bu adım ise, yaşam tarzlarını yavaş yavaş etkilemiş ve dönüştürmüştür.

7.3.2. Aile

Evliliğin başlangıcı ve gerçekleşmesi bir dizi sosyal faaliyetler sürecinden meydana gelmektedir. Eşlerin tanışması, söz kesme, nişanlanma, nikâh kesme ve düğün. Bu süreçler her toplumda farklı törenler ve kurallarla desteklenmektedir. Grup içi evlenme/endogami (endogamy) ise grup içi yapılan evliliklere denir. Bireyin kendi tabaka, aşiret, mezhep, din, ırk, millet, toprak gruplarından biriyle yapılan evliliğe endogami adı verilmektedir. Özellikle geleneksel toplumlarda endogami yaygın bir evlilik tarzı olarak yürümektedir. Çünkü bu toplumlarda sosyal mobilizasyon düzeyi düşük ve akrabalık bağları oldukça güçlüdür. Bu özellikler gruplar arasındaki etkileşimleri sınırladığı gibi, farklı kültür ve alışkanlıklara karşı grup içi stabilizasyonu korumak amacıyla grup içi evlilik öncelenmektedir (Canatan vd. 2009: 67). Aile kurumunun oluşum biçimleri toplumdan topluma değişiklik göstermektedir. Bu değişiklik ise o toplumun kültürel kodlarını yansıtmaktadır. Artvin'de yaşayan Lom gruplarının evlilik deneyimleri şu şekildedir:

"Bizim kızlarımızın erkek arkadaşı olmaz. Görücü usulüyle evlenirler veya severler gelip babalarına açıkça söylerler. Anında kaldırır veririz. 18 yaşını dolduran genç kızlarımız evlenir. Öncesinde erken yaşta evlilik vardı ama şimdi yok. Bizde istemeye gelirler, kızla erkek birbirini gördü mü tamamdır. Veririz. Kız evet derse veririz hayır derse vermeyiz. Evet demişse bir nişanlılık süreci başlar. Şimdi şimdi nişanlı kızlar birlikte gezip dolaşıyorlar. Yoksa önceden aileler bir araya gelmeden görüşemezlerdir. Yerliler de bu yönümüzü sevdiği için yeni yeni almaya başladılar. Kız kaçırma olayı da çoktur biz de. Yerlilerden çok kız kaçırmışızdır. Ben Yusufeli'nde Gürcülerden kız kaçırdım. Kardeşim Şavşat'ta yerlilerden kaçırdı. Bizim sülalede en az 30 40 yerli gelin vardır" (Erkek, 35, Lise, Hasta Bakım Personeli, Ardanuç).

"Kendi aramızda gerçekleşiyor. Senin dünya güzeli kızın olsa almada tereddüt ediyor. Kendini de kör, topal kızı olsa yine vermede tereddüt ediyor" (Erkek, 47, Lise, Şoför, Şavşat).

"Yerliden de alıyoruz. Yerliye de veriyoruz. Ama en çok ak-raba evliliği oluyor. Dışarı vermek istemiyorlar kızlarını. Eskiden herkes kendinden evlendi. Ama artık toplum değişti. Kızlar da okuyorlar ya. Sana baş kaldırıyor. Ona boyun eğdiremiyorsun. Ona söz geçiremiyorsun. Şimdi hayat değişti. Medeniyete uyum sağladılar. Ama eskiden öyle değildi. Baban nereye veriyorsa oy-

du. Kız kaçırma olayları da olmaz bizde” (Kadın, 43, Ev Hanımı, İlkokul, Yusufeli-Kınalıçam).

“Bazıları varla yetinebilir bazıları da yokla da yetinebilir. Çalışabilir ve var eder. Dışarıdan da neden kız almak istemiyorum, mesela ben kuru ekmekle kuru soğanla da idare edebilirim ama dışarıdan gelen belki idare edemez. Belki gidip lüks hayat yaşamak ister ama gelip burada bulamayabilir” (Kadın, 21, İlkokul, İşsiz, Yusufeli-Kınalıçam).

“Evlilikler kendi aramızdan oluyor çünkü bizim dışımızdakiler bizi kabul etmiyorlar. Eskiden daha katıydı bu durum. Ne kız verilirdi ne alınırdı. 90’lardan sonra bu durum biraz değişti. Az da olsa kız alıp vermeler oluyor. Neden Poşayı kabul edemediler, bir bütün olamadılar. O yüzden genelde kendi aralarında evlilikler. Yavaş yavaş kırılıyor bu durum. Mesela benim eniştem yerli. 6 yıllık evliler. Ağabeyimin eşi de yerli” (Kadın, 20, Ön Lisans, İşsiz, Ardanuç).

Evliliklerin grup içi gerçekleştirilmesi o grubun ya da o topluluğun çeşitli nedenlerden dolayı daha çok kapalı ve içe dönük bir yapı olmasından ileri gelmektedir. Ayrıca bu yapı, geleneklerin sürdürülmesinde ise önemli bir dinamizm kaynağıdır. Lom gruplarının evlilik deneyimleri, daha çok kendi aralarında gerçekleşmektedir. Bunun sebebi ise, kendi geleneklerini korumanın ötesinde, yaşadıkları mekânlarda ötekileştirilerek dışlanmalarıdır. Kız alıp-verme deneyimleri istisnalar dışında yok denecek kadar azdır. Yerli ve Lom grupları arasındaki bu görünmez duvar, iki grup arasında kız kaçırarak evlenme ritüelinin gerçekleşmesine neden olmuştur. Fakat bu durum zamanla dönüşüme uğramıştır. Dönüşüm kaynağı ise eğitim olmuştur. Eğitim sayesinde farklı yerlere giden genç jenerasyon, evlenmek istediklerinde sadece Artvin civarında değil, ama aynı zamanda farklı şehirlerden de evlilikler gerçekleştirebilmektedirler. Eğitim aslında başta aile ve evlilik alanında kısmen bir dönüşüm oluşturmuştur. Evlilikler Lom grupları arasından gerçekleştirilmektedir.

7.3.3. Eğitim: Ötekileştirilmenin Panzehiri

Eğitim, süregelen toplumsal sistem için belli işlevleri yerine getiren bir alt sistem olarak da görülebilir. Tüm toplumsal sistemin amaçları ve gereksinimleri, eğitim sistemi için ortaya koyduğu işlevlere ve bu işlevleri yerine getirmek için oluşturduğu yapılara yansımaktadır. Statik bir toplumda, eğitimin temel işlevi kültürel mirası olduğu gibi yeni nesillere aktarmaktır. Buna karşılık değişen toplumlarda eğitim sadece kültürel mirası aktarmakla kalmamakta, ayrıca yeni nesilleri olası değişimlere de hazırlamaktadır (Erol 2011: 109-110). Eğitim, modernleşme ile birlikte değişimin itici gücü olmuştur. Toplumların ve bireylerin düşünce yapılarının ve algılarının değişiminde önemli bir role sahiptir. Artvin’de sözü elden ilçelerde yaşayan Lom gruplarının geçirdikleri değişim şu şekildedir:

“Eskiden yani bir beş yıl önce gelmiş bu soruları sormuş olsaydın, sana kimse cevap vermezdi hatta seni konuşmazdı. Ama şimdi eğitim seviyesi kendi aramızda yükselmeye başladı. Seni aydınlatmaya çalışıyorum şimdi” (Erkek, 47, Lise, Şoför, Şavşat).

“Çocuklarımızı okutmaya çalışıyoruz. Okumakta da özgürler. Okusun memur olsunlar. Ona kimse karışmıyor” (Kadın, 43, Ev Hanımı, İlkokul, Yusufeli-Kınalıçam).

“20 sene öncesine gitsen ilkokuldan itibaren okuma şansı yoktur. Ama şimdi aileler okumaya önem veriyor ve çocuklarını okutuyorlar” (Kadın, 21, İlkokul, İşsiz, Yusueli-Kınalıçam).

“Hayata hep sıfırdan başlıyorsun. Zaten Poşa olarak doğduysan hayata eksiden başlıyorsun. Benim şimdi bütün kuzenlerim uzman çavuş, polis öğretmen, avukat her meslekten var. yeni yetmeler yani yeni jenerasyon bu duvarları yıkmaya başladı. Bunu ise eğitimle başarıyor. Kendimizi eğitim ile kabul ettireceğiz. Bir meslek sahibi olacaksın kabul ettiresin kendini. Artık bu kadar hor görülme bizi yıldırmadı. Başka yere göç etmeyi düşünmedik. Aksine bir direniş var. Sen bana Poşa demeyle, küçük görmeyle benden bir şey götürebilir misin, hayır. Sadece dediğinle kalırsın. Müdür var, avukatımız var, savcımız var. Önceden okumaya pek önem verilmiyordu. Ama şimdi sorsanız birinin kızı en az ön lisans mezunudur. Artık herkes okumaya çok meyilli. Çünkü kendimizi kabul ettirmenin bir yolunun eğitimden geçtiğini gördük. Daha doğrusu kabul ettirmekten ziyade kendimize duyduğumuz öz saygı için. Onlar okumamış diye önyargı oluşturmuş. Poşa kızı okumaz, on ikisinde evlendirilir gibi bir yargı vardı. Şimdi eğitime verilen önem gün geçtikçe artıyor” (Kadın, 20, Ön Lisans, İşsiz, Ardanuç).

Eğitim, toplumların, bireylerin değişmesinde önemli bir işleve sahiptir. Modern toplumların önemli bir getirisidir. Bunun ötesinde, eğitim bireylerin sosyalleşmesinde ve o topluma entegre olmasında kaçınılmaz bir güce sahiptir. Özellikle ötekileştirilmiş grupların toplumla bütünleşmesi ancak eğitim yoluyla gerçekleşmektedir. Lom grupları karşılaştıkları ötekileştirilme ve dışlanma özellikle toplumdan soyutlama durumunu aşmanın panzehiri olarak eğitimin gücünün farkına varmıştır. Aileler çocukların eğitimine önem verirken, yeni jenerasyon ise bu dışlanmayı aşmanın ancak eğitim yolundan geçtiğini düşünmektedir. Bu anlamda Lom gruplarına karşı olan algının değişmesinde ve Lom gruplarının toplumla bütünleşmesinde eğitimin önemli bir rolü söz konusudur.

7.3.4. Ekonomi

Etnisitenin, sosyolojik olarak aile yaşantıları, komşuluklar ve okul yaşantıları ve bir toplumun sınıf yapısı içinde temelleri bulunmaktadır; etnisite

siyasi faaliyetlerde ve gönüllü ortaklıklarda mobilizasyon temelini oluşturabilir de. Sınıfsal ve ekonomik konum açısından etnik gruplar, işbölümü ve sınıfsal yapı içinde belli yerleri elde etmektedir ve bu konumlar sıklıkla eşit değildir. Etnik olarak tanımlanmış eşitsizlik sistemi sınıfsal olarak yapılandırılmış etnik gruplar ve etnik kriterlere dayanan işbölümü aynı anda, hem ekonomik bakımdan düzenlenmiş etnisitelerin hem de etnik bakımdan biçimlendirilmiş ekonomik yapıların klasik merkezlerini oluştururlar (Fenton 2001: 162-163). Grupların ekonomik yapı bakımından toplum içerisinde tercih edildikleri ve edilmedikleri durumlar söz konusu olabilir. Bunun nedeni ise, toplumla bütünleşme düzeyidir. Lom gruplarının ekonomik yapı içerisinde tercih edildikleri deneyimleri şu şekildedir:

“Lomlar genelde düşük işlerde çalışırlar. Altyapı olmadığı için. Göçebelikten dolayı eğitim almadıkları için, kolay nasıl para kazanılır. Düşük statülü işlerde çalışırlar genelde. Üniversite ve daha yukarısında eğitim alanların sayısı çok azdır. Yavaş yavaş çıkıyor. Yerel olarak iş alırken Lom’u tercih etmez de diğerlerini tercih eder. Ama tercih edilenler de var. Bazı işlerde Lomlardan tercih ederler. Diyelim ki, lokantaya işçi alınacak. Lokanta temizlik ve hijyen bakımından titiz olunmalıdır. Burada Lomları tercih ederler. Daha çok sosyal olduğunda, kendini ispatladığında doğal olarak seni de tercih ediyorlar. Topluma uyum sağlayamazsan, eski geleneklerini sürdürürsen, konuşmanla, hareketlerinle, argo bir yaşam sürüyorsan zaten tercih edilmezsin” (Erkek, 44, Lise, Din Görevlisi, Ardanuç).

“Poşalar hiç boş kalmaz. Çalışırlar. Evde olsun dışarıda olsun Poşalar hiçbir zaman boş kalmazlar” (Kadın, 43, Ev kadını, İlkokul, Yusufeli-Kınalıçam).

“Bizim kendi işimizi kendimiz yaparız. Yani ne işimiz varsa onu en iyisini yapmaya çalışırız” (Erkek, 50, İlkokul, Çiftçi, Yusufeli-Kınalıçam).

Lom grupları daha çok vasıfsız ve kısa vadede para kazanılan işlerde yer almaktadırlar. Göçebe yaşam tarzını sürdürürken ekonomik ilişkilerini, sepetçilik, kalaycılık gibi kısa vadeli olan işlerle sürdürmekteydiler. Yerleşik yaşama geçtiklerinde ise, belirli bir süre söz konusu ekonomik ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Göçebelikten yerleşik düzene yakın bir tarihte geçtikleri için geçiş sürecinde kurumsal temelli olmayan işlerde yer almaktadırlar. Bunun başka bir nedeni ise, toplumda ötekileştirilen veya soyutlanan bir grup olduğu için daha çok düşük statülü işler söz konusu olduğunda Lom grupları tercih edilmektedir. Bunun dışında Lom gruplarının tercih edilmediği durumlar ise şu şekildedir:

“İş konusunda biz ikinci üçüncü plandayız. Bir yere 10 kişi alınacaksa 9 tanesi yerli girer bir tanesi Poşa olur. O da adamı olursa girer. Atıyorum belediye işçi alınacak. Aldığı yerli işçileri iyi bir yerlere alıyor. Poşalar alınsa da angarya işler yaptırılıyor.”

Düşük statülü işlerde çalıştırılır. Belediyeye şoför alınacaktı ben girdim. En pahalı en sıfır arabayı bana verdiler. Bu biraz diğerleri arasında soğuk duş etkisi yaptı. En iyi araba nasıl bir Poşaya verilir diye. Başkan o zaman dedi ki ben de paşa Poşa yok. Ben bu arabayı kime teslim edersem o kişiyi takip ederim. Ben beş altı sene çalıştım orada. Ama bu beş yılın sonunda ne oldu biliyor musun, beş yılın sonunda yine dışarıda kalan ben oldum. Sebep benim Poşa olmam. Günlük olarak dışlanmayı yaşadık yani. Kıscacası evlilik ve iş konusunda ikinci sınıf muamelesi görüyoruz” (Erkek, 47, Lise, Şoför, Şavşat).

“Atıyorum bir tane şoför atanacak. Oldu ki bir Poşa başvurdu. Kesinlikle Poşa alınmaz ve yerli alınır. Bir kere Poşa kimliğine sahip olduğumuz için ikinci sınıf vatandaşsınız ve ezilmeye mahkumuz. En pis işleri biz yaparız. Bundan kurtulma yolumuz eğitimidir, okumadır. Ancak okumayla bunu aşarız. Bizim için kesin ve net kurtuluş yolu okuma” (Erkek, 35, Lise, Hasta Bakım Personeli, Ardanuç).

Toplumda ötekileştirilen, aralarında görünmez bir duvarın bulunduğu Lom grupları, çalışma hayatında nadir olarak tercih edilen bir gruptur. Düşük statülü işlerde çalıştırılan ve işten eleman çıkartılacağı zaman ilk Lom gruplarından başlayan bir anlayış bulunmaktadır. Lom grupları ise, bunu aşmanın yolunun eğitimden geçtiğini düşünmektedir. Bu anlamda Lom grupları arasında eğitim seviyesi yükselmeye başlamış ve bu sayede düşük statülü işlerden ziyade kurumsal anlamda iş sahibi olmaya başlamışlardır. Çalışma hayatında kurumsal anlamda iş sahibi olmaları, Lom gruplarına yönelik ilgi ve tutumların değişmesine neden olmuştur.

7.4. Toplumsal Cinsiyet

Toplumsal cinsiyet, biyolojik cinsten farklı biçimde toplumsal ve kültürel olarak belirlenen ve dolayısıyla içeriği, zamana ve yere göre değişebilen cinsiyet konumu ya da cins kimliğidir; yalnızca cinsiyet farklılığını belirtmekle kalmaz, aynı zamanda cinsler arasındaki eşitsiz güç ilişkilerini de ortaya koyar (Berktaş 2013: 8). Aslında toplumsal cinsiyet, toplumda cinsiyete göre verilmiş rolleri kapsamaktadır. Rollere uymak zorunda olduğumuz davranış kalıpları belirlenmiştir ki, bu da cinsiyet temelli kimliğimizi oluşturmaktadır. Temel argümanları yerini korusa da toplumdan topluma göre değişen rol kalıpları mevcuttur. Lom gruplarında ise, toplumsal cinsiyete dayalı kadınlık ve erkeklik rolleri, ataerkil kodlarla belirlenmiştir.

7.4.1. Lom Kadını ve Lom Erkeği

Sosyal statü, kişinin çevresindekilerin, toplum içinde ona nesnel olarak uygun gördükleri mevki veya pozisyonudur (Fichter 2011: 35). Toplumsal cinsiyet hiyerarşisi; kadın ve erkeğin toplumsal hiyerarşideki farklı konumlarını yansıtan, toplumsal değer atfedilmiş kaynaklar, güç, prestij ve kişisel

özgürlük gibi ödüllerin eşitsiz dağılımını anlatmak için kullanılan bir kavrama karşılık gelmektedir (Kottak 2008: 443). Cinsiyet temelli kimliklerden bahsedilince ilk akla gelen kadınlık ve erkeklik olacaktır. Kadınlık ve erkeklik toplumsal olarak işlenmiş daha çok ataerkil kodların hakim olduğu roller bütünüdür. Toplumsal cinsiyetten söz konusu olunca doğal olarak anne ve baba rolleri de akla gelmektedir. Nitekim bu rollerde de kadınlık ve erkeklik temelli şekillenmektedir. Lom gruplarında kadın ve erkeğin rolleri şu şekildedir.

“Lom kadını çalışkandır, eşine sadıktır. 62 yaşındayım, iki senedir eşimi kaybettim. Bu kadar yıl eşim ne dediyse odur. Onun sözünün üstüne söz söylememişimdir. Kızan bağırın eşimdir. Koca argo kelime konuşmamışım. Ben onu incitmemişimdir. O beni incitmiştir ama helal etmişimdir hakkımı” (Kadın, 62, Ev Hanımı, İlkokul, Şavşat).

“Poşa kadınının özelliği kocasına itaatkârdır. İtaatkâr olmak bizde çok önemlidir. Bizde önemli olan kocadır. Baba evinden koca evine geçtiğin zaman emir kocadadır. Eskidendi bu da. Şimdi karı koca eşittir bizde. Poşa erkeği namusludur. Bizde namus kutsaldır. Az yanlış baksan gözünün biri şişti. Yardımseverdir. Çalışkandır. Biz kimseye boyun eğmeyiz, kimseden emir almıyoruz. Özgürce çalışırız ama çok çalışırız. Emri sevmezler” (Kadın, 43, Ev Hanımı, İlkokul, Yusufeli-Kınalıçam).

“Erkeklerimiz çok maçodur. Çok kıskançlar. Masaya yumruğunu vurduğu an eşine sözünü geçirir” (Kadın, 21, İlkokul, Çalışmıyor, Yusufeli-Kınalıçam).

“Kadınlarımız çalışmazlar, çalıştırmayız. Erkekler çok aşırı derecede kıskançtır. Kadın çalışma hayatına ne işi var. Ben ekmeğini getirmiyor muyum? Her istediğini ben almıyor muyum? Bizde namus olayı çok ciddidir. Mesela ben amca kızını bir erkekle dışarıda gördüğüm zaman olay bitmiştir. Ya kafasını patlatacağım ya da evine gidip evinde oturacak. İstiyorsa eve gelip elçiliğini yapacak ondan sonra” (Erkek, 35, Lise, Hata Bakım Personeli, Ardanuç).

“Kadında annelik duygusu çok gelişmiştir. Rus bir kadın vardı bizim mahallede, iki çocuğu vardı. Zaman geçti aradan. O iki çocuğunu yalnız bırakıp memleketine gitti. O çocuklar öyle kaldı. Babaanneleri bakıyor. Gelin görün ki Poşalarda bir anne çocuğunu asla bırakmazlar. Annelik duygusu çok ağırdır. Vazgeçemezler. Dövülse de, sevilme de hor görülse de kadının çocuğu varsa o yuvayı ayakta tutan kadındır. Erkeklerimiz çok kıskançtır. Babama söylüyorum, bir yere girsem çalışsam diye. Cevabı hayır. Sanki bu dünyada tek kızı olan benim babam. Bizde namus olayı önemlidir. Ad çıkma korkusu var bizde. Diycekler ki, a bu sülalenin kızı bunu yapmış. Yakıştı mı hayır. Sonra ne olur, baba-

ısı hor görülür. Ben şu ana kadar sosyal medya kullanmadım. Bütün akrabalarım orada olacak. Başkaları o fotoğrafımı beğenecek. Belki bir yorum yapacak altına. Sonra ne olacak ben o akrabalarımınla pişti olacağım. Gelip bana soracaklar, niye açtın da bana bunu getirdin” (Kadın, 20, Ön Lisans, İşsiz, Ardanuç).

Lom gruplarında kadın ve erkek rollerinde ataerkil kodlar hâkimdir. Kadınlar, erkeklerin çizmiş olduğu sınırlarda yaşamaktadırlar. Ayrıca bu sınırlar çerçevesinde yaşamak Lom kadını için Lom erkeklerine göstermiş oldukları sadakat olarak değerlendirilmektedir. Bu sadakati, Lom kadını ve erkeği kutsallaştırmıştır. Ev içerisinde ise, karar alma mekanizması eşitmiş gibi görünmekte, fakat kadın için çizilen sınırlar durumun aksi yönde olduğunu göstermektedir. Ayrıca, Lom grupları kendi içine kapalı ve muhafazakâr topluluk oldukları için kadın ve erkeğin rolleri yine bu çerçeveye göre belirlenmiştir. Özellikle kadınlar tarafından bu çerçevenin dışına çıkmak demek, gruptan dışlanmaya maruz kalmak demektir. Öyle ki gençler arasında bile bu durum etkililiğini sürdürmektedir. Bunun yanı sıra annelik duygusu da kadınlık ve erkeklik rollerine göre şekillenmiştir. Annelik duygusu, tıpkı kadınların kocalarına göstermiş oldukları sadakatleri gibi çocuklarına da göstermiş oldukları annelik duygularına onlar için kutsaldır.

Sonuç

Çingeneler/Romanlar dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi, Türkiye’de de yeterince bilinmemekte ya da ön yargılarla değerlendirilmektedir. Yüzlerce yıllık bir geçmişe sahip olmakla birlikte buldukları ülkelerde alt kültür grubu olarak görülmektedir. Dilleri, müzikleri, dansları, inançları ve marjinal yaşam biçimleriyle buldukları toplumlarda farklı bir görüntü çizen Çingeneler, tarih boyunca buldukları toplumlar tarafından yadsınmışlardır. Nitekim Çingenelerin buldukları ülkelerde kültürel, sosyal ve ekonomik nedenlerden dolayı etnik kökenlerini ortaya koymaktan kaçınmaları yaygın bir durumdur (Marka 2010: 5). Çingenelerin bir kolu olan ve özellikle Doğu ve Doğu Karadeniz bölgesinde yaşayan Lom grupları yani Poşalar, toplumun bir alt kültür grubu olarak görülmektedir. Geçmişten getirdikleri kültürel yapıları itibarıyla toplum tarafından yadsınan bir grup niteliğindedir. Çalışmamızın konusunu oluşturan ve Artvin ilinin Ardanuç, Şavşat ve Yusufeli ilçelerinde yaşayan Lom grupları kendilerini nasıl tanımladıkları, diğer gruplar tarafından nasıl algılandıkları, yaşanan değişikliklerin kendi kültürel yapı ve kimliklerine ne gibi etkisinin bulunduğuyla ilgili olarak yapılan görüşmelerde şu şekilde sonuçlar elde edilmiştir:

Kimlik, bir gruba ait olup ve o grubun özelliklerini özümsemek demektir. Grubun özellikleri ise, bireylerin kimliklerini belirleyen ve şekillendiren önemli bir etkidir. Lom grupları, göçebelik kültüründen gelen Çingenelerin bir alt koludur. Fakat geçtikleri bölgelerin kültürel yapısından etkilenmeler söz konusu olduğu için Lom grupları, Çingenelerden farklılık göstermesi muhtemeldir. En önemli ortak noktaları göçebe yaşam tarzını dene-

yimlemiş olmalarıdır. Bu anlamda Artvin’de yaşayan Lom grupları kendilerini Çingenelerden ayrı bir grup olarak değerlendirmektedir. Bunu ise, Çingenelerin daha çok rahat yaşamı tercih etmelerine; kendilerinin muhafazakâr ve Müslüman olmalarına bağlamaktadırlar. Çingenelerden kendilerini ayıran Lom grupları, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı ve nihayetinde Türk olarak görmektedir. Bu anlamda Lom grupları, Türk ulusal kimliği ile bütünleşmişlerdir. Ayrıca sözü edilen ilçelerde yaşayan Lom gruplarına Poşa denmekte ve bunun sebebi ise, göçebelikten gelen kültürel yaşamın etkisinden kaynaklanmaktadır. Özgürce dolaşan ve kimsenin emri altında çalışmayan bir yapı sergilemeleri, özellikle kısa vadede bitecek ekonomik ilişkilerinin bulunması Lom gruplarına özgü bir yaşam tarzı olduğu için çok hoşnut olmasalar da Poşa denmektedir. Yapılan görüşmelerde Lom grupları, kendilerine Poşa denmesinden ziyade, Lom denmesini tercih etmektedirler.

Lom grupları, bir alt kültür grubu olarak toplumda ötekileştirilmektedirler. Bunun en önemli varyantlarını ise, toplumda önyargı ile karşılaşmaları, mekânsal ayrışmalar ve sosyal dışlanma oluşturmaktadır. Lom gruplarının geçmişten gelen kültürel yapılarının şekillendirmiş olduğu yaşam tarzını temele alan diğer gruplar, Lom gruplarına bakış açıları kalıplaşmış bir önyargı niteliğindedir. Gündelik yaşamda kullanılan kalıplaşmış cümlelerde, aynı ortamda bulunmamaya dikkat etmelerinde, çalışma hayatında ikinci sınıf vatandaş muamelesi görüp genelde vasıfsız işlerde tercih edilmelerinde, evliliklerde genelde Lomlarda uzak durmalarında, sosyal hayatta dışlanma deneyimlerini okuyabiliriz. Sosyal dışlanmayı çok katı bir şekilde yaşadıkları alan, çalışma hayatı denilebilir. Bunun dışında Lom grupları, yaşam alanları olarak da toplumdan uzak daha doğrusu merkezden biraz uzak denilebilecek mekânlarda yaşamaktadırlar. Artvin’de yaşayan Lom gruplarına bakıldığında, genelde Lom grupları ayrı bir mahallede ikamet etmektedirler. Fakat eğitim sayesinde ya da yavaş yavaş çalışma hayatında vasıflı pozisyonlarda bulunmaya başlamalarıyla birlikte Lom grupları yaşam alanı olarak merkezi alanları tercih etmeye başlamış ve belirli bir değişim yaşandığı gözlemlenmiştir.

Her toplumda ve kültürde olduğu gibi Lom gruplarında belirli değişimler gözlemlenmiştir. Bu değişimin itici gücü ise eğitim olmuştur. Bugün Lom gruplarında hemen hemen her aile çocuklarının eğitimine önem vermektedir. Önceden kız çocuklarının eğitim almasına müsaade etmeyen Lom grupları, bugün bu durumu yavaş yavaş aşmış bulunmaktadır. Lom gruplarının yaşadığı en önemli değişiklik bu alanda görülmektedir. Eğitim sayesinde yaşanan bir diğer değişim ise, çalışma hayatında ve ekonomik ilişkilerde görülmektedir. Göçebelikten gelen elekçilik, sepetçilik gibi kısa vadede para kazanmayı ya değişim yapmayı sağlayan ekonomik ilişkilerini yerleşik düzene geçtikten sonra bir müddet devam ettirmiştir. Eğitim seviyeleri çok yüksek olmadığı için toplumda daha çok vasıfsız işlerde yer alan Lom grupları, eğitim seviyeleri yavaş yavaş yükselmeye başlayınca vasıfsız işlerden vasıflı işlere doğru bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu anlamda çalışma yaşamı

bakımından Lom grupları, kamu kurumlarında yer almaya başlamıştır. Buna bağlı olarak daha çok il ya da ilçelerin merkezi alanlarında yaşamaya başlamışlardır. Eğitim sayesinde yaşanan bir diğer dönüşüm ise, evlilik şekillerinde olmuştur. Önceden Lom grupları kendi aralarında evlilikler gerçekleştirilirdi. Bunun yanı sıra diğer gruplar ise evlilik söz konusu olduğunda Lom gruplarından uzak durmayı tercih ederlerdi. Bunun için Lom gruplarında kız kaçırma deneyimi söz konusu olmuştur. Fakat şimdi eğitim sayesinde yaşanan dönüşüm neticesinde diğer gruplarla evlilikler gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Aslında eğitim, toplumda Lom gruplarına karşı olan ötekileştirmenin, dışlanmanın panzehiri olarak görülmektedir. Nitekim yaşanan deneyimler bunu güçlendirmektedir. Lom grupları arasında, toplumda kendilerine karşı önyargıları, eğitim sayesinde yıkılacağı düşüncesi ve algısı, yaşanan en radikal değişim/dönüşümdür. Çünkü ne kadar değişim yaşanırsa yaşansın toplumda Lom gruplarına karşı özellikle gündelik yaşamda kalıplaşmış yargılar mevcuttur. Görünen şudur ki, eğitim bir nebze olsun bu yargıları kırmış olsa da mevcut önyargılar devam etmektedir.

Çalışmada elde edilen sonuçlardan son olarak da, kadın erkek ilişkidir. Lom grupları arasında kadın ve erkek ilişkilerini belirleyen dinamik, ataerkil yapıdır. Erkekler genellikle muhafazakâr ve karar alma mekanizmasında başat rol oynamaktadır. Kadınlar ise, daha çok evde, çalışma hayatında yer almayan sınırları çizilmiş bir alanda yaşamaktadırlar. Lom grupları arasında böylesine muhafazakâr bir yapıda, kadınların eğitim almasına yavaş yavaş önem verilmesi radikal bir dönüşüm sayılmaktadır.

KAYNAKLAR

- ALTUNIŞIK Remzi - COŞKUN Recai - YILDIRIM Engin (2007). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri: SPSS Uygulamalı*, Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- AMSELLE Jean L. (1998). *Etnik ve Kabile: Her Kapıyı Açan Kavramlar, Uluslar ve Milliyetçilikler*. (tr: Siren İdemen), İstanbul: Metis Yayınları.
- ANIK Mehmet (2012). *Kimlik ve Çokkültürcülük Sosyolojisi*, İstanbul: Açılım Kitap.
- ARAYICI Ali (2008). *Avrupa'nın Vatansızları Çingeneler*, İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- ARSLAN Mustafa (2004). "Halk Kültürünün Değişim Boyutu ve Mesir Şenlikleri", *Halk Kültüründe Değişim Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Motif Yayınları
- AYDIN Suavi (1998). *Kimlik Sorunu, Ulusallık ve "Türk Kimliği"*, İstanbul: Öteki Yayınevi.
- AZİZ Aysel (2010). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri ve Teknikleri*, Ankara: Nobel Yayınları.
- BALIBAR Etienne - WALLERSTEIN Immanuel (2007). *Irk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, (tr: Nazlı Ötügen), İstanbul: Metis Yayınları.

- BERKTAY Fatmagül (2013). "Feminist Teoride Açılımlar", *Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- BİLGİN Nuri (1994). *Kimlik Sorunu*, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- BİLGİN Nuri (2007). *Kimlik İnşası*, Ankara: Asina Kitaplar.
- BURAN Ahmet – YÜKSEL ÇAK Berna (2012). *Türkiye’de Diller ve Etnik Gruplar*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- BURKE Peter (2006). *Kültür Tarihi*, (tr: Mete Tuncay), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- BÜYÜKCAN SAYILIR Şeyda (2012). "Göçebelik, Konar-Göçebelik Meselesi ve Coğrafi Bakımdan Konar-Göçerlerin Farklılaşması", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, XII(1): 563-580.
- CALHOUN Craig (2012). *Milliyetçilik*, (tr: Bilgeb Sütçüoğlu), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- CANATAN Kadir - YILDIRIM Ergün (2009). *Aile Sosyolojisi*, İstanbul: Açılım Kitap.
- CASTELLS Manuel (1991). *Kent, Sınıf, İktidar*, (tr: A. Erendil), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- CASTELLS Manuel (2006). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*, II. Cilt, (tr: Ebru Kılıç), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- CONOLLY William E. (1995). *Kimlik ve Farklılık, Siyaset Açmazlarına Dair Demokratik Çözüm Önerileri*, (TR F. Lekesizalın), İstanbul. Ayrıntı Yayınları.
- ERGÜN Doğan (2000). *Kimlikler Kaskacında Ulusal Kişilik*, Ankara: İmge Kitabevi.
- ERIKSEN Thomas H. (2004). *Etnisite ve Milliyetçilik*, (tr: Ekin Uşaklı), İstanbul: Avesta Yayınevi.
- ERKİLET Alev (2007). *Toplumsal Yapı ve Değişme Kuramları*, Ankara: Hece Yayınları.
- EROL Nilüfer (2011). "Toplumsal Değişme ve Eğitim: Temel İlişkiler, Çelişkiler, Tartışmalar", *Akademik Bakış*, 5(9).
- FENTON Steve (2001). *Etnisite, Irkçılık, Sınıf ve Kültür*, (tr:Nihat Şad), Ankara: Phoenix Yayınları.
- FICHTER Joseph (2011). *Sosyoloji*, (tr: Nigün Çelebi), Ankara: Anı Yayıncılık.
- HARVEY David (2003). *Sosyal Adalet ve Şehir*, (tr: Mehmet Moralı), İstanbul: Metis Yayınları.
- GÖKÇE Feyyat (2003). *Değişme Sürecinde Devlet ve Eğitim*, Ankara: Tek Ağaç Yayınları.
- GÜVENÇ Bozkurt (1985). *Kültür Konusu ve Sorunlarımız*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- GÜVENÇ Bozkurt (1991). *İnsan ve Kültür*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- GÜVENÇ Bozkurt (1994). *Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları*, İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.
- BERTING Jan (2012). *Şeytan Üçgeni- Kültür, Kimlik, Etnik Topluluk* (tr: Hüsamettin İNAÇ), Bursa: MKM Yayıncılık.

- KARABULUT Koray (2007). "Yusufeli Kent Dokusunun Tarihsel Gelişimi ve Sanat Yapıları", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Van.
- KENRICK Donald (2007). *Historical Dictionary of the Gypsies*, Maryland, The Scarecrow Press.
- KOLUKIRIK Suat (2006). "Sosyolojik Perspektiften Türk(iye) Çingeneleri: İzmir Çingeneleri Üzerine Bir Araştırma", *Uluslar arası İnsan Bilimleri Dergisi*, 3(1): 1-24.
- KOLUKIRIK Suat (2008). "Rom, Dom ve Lom Gruplarının Görünümü", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 5(8): 143-153.
- KONGAR Emre (1985). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, İstanbul: Rmzi Kitabevi.
- KOTTAK Conrad P. (2008). *Antropoloji, İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*, Ankara: Ütopya Yayınları.
- MAALOUF Amin (2008). *Ölümcül Kimlikler*, (tr: Aysel Bora), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- MARKA (Doğu Marmara Kalkınma Ajansı) (2010). "Buçuk Yaşamlar, Yoksul Mekanlar" *Kocaeli Kenti İzmit İlçe Merkezindeki Yoksul Roman/Çingene Gruplarının Sosyolojik Görünümü*, Marka Yayınları Serisi
- MARSH Adrian; "Etnisite ve Kimlik: Çingenelerin Kökeni", *Biz Buradayız! Türkiye'de Romanlar, Ayrımcı Uygulamalar ve Hak Mücadelesi*, İstanbul: EDROM, ERRC, hYd.
- MOLLAER Fırat (2014). *Kimlik Politikaları-Tanınma, Özdeşlik ve Farklılık*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- ORHAN Fatih (2014). "Şavşat'ın Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası", Yayınlanmamış Doktora Tezi, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum.
- ÖZKALP Enver (1994). *Sosyolojiye Giriş*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- PUNCH Keith F. (2011). *Sosyal Araştırmalara Giriş: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*. (tr: Dursun Bayrak, H. Bader Arslan ve Zeynep Akyüz), Ankara: Siyasal Kitabevi Yayınları.
- RIZVANOĞLU Mehmet Tuncer (2003). "Ardanuç İlçesinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası", Yayınlanmamış Doktora Tezi, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Erzurum.
- SEROPYAN Sarkis (2000). "Vatansız Tek Ulus Çingeneler ve Çingenelerin Ermenileşmişleri Hay-Poşalar", *Tarih ve Toplum*, 34.
- TEZCAN Mahmut (1994). *Toplumsal Değişme ve Eğitim*, Ankara: A.Ü.E.B.F.Yayınları.
- TÜRKDOĞAN Orhan (1998). *Etnik Sosyoloji*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- YILDIZ Süleyman (2007). "Kimlik ve Ulusal Kimlik Kavramlarının Toplumsal Niteliği", *Milli Folklor*, 19(74): 9-16.